

BOLETÍN

DE LA

Sociedad Castellonense de Cultura

▼ ▼ ▼

TOMO DUODÉCIMO

1931

CASTELLÓN

EST. TIP. DE HIJO DE J. ADRIAGOT

BOLETIN

DE LA
SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo XII * Enero-Febrero 1931 * Cuaderno 1

La llegenda de la Verge

A la bona memòria de Mr. Manuel Bofi

Si, sí. A mi m'han dit és una escultura molt enigmàtica.
—¿De fusta?

—Sí, diuen sí és una imatge venerada pels cristians en els temps de la dominació sarraïna.

—¿Els mossàrabs?

—Sí.

—I és molt estrany que d'una matèria com la fusta haja aplegat als nostres dies, una imatge sense desperfecte.

—Jo no ho sé, perquè la imatge va vestida. Porta moltes sinagües i capes brodades damunt d'ella.

—¿De manera que va vestida?

—Sí, al segle XIV^è ja hi portava mantells. Així ens ho ha revelat un inventari de l'ermita de la Balma que es conserva a l'arxiu de l'Arxiprestal de Morella.

—¿De manera que eixa moda de vestir les venerades imatges que jo creia una cosa dita pel barroquisme, era ja usada a les darreries del segle XIV^è?

—Documents contemporanis així ho proven. L'inventari de la Mare de Déu de la Balma i altres que es podrien adduir ho demostren plenament. Eixos inventaris minuciosos, detallats, tan rublits de suggestions, ens donen a conèixer els atuells de les ermites i les joies i robes de les venerades Madones de pedra, de marbre, de fusta i de fang cuit, que de tot n'hi ha per les comarques castellonques i als seus voltants.

—¡Deuen ésser boniques totes les terres dels ports de Morella!

—N'estic tan orgullós d'aquelles aspres muntanyes que m'exalto quan parlo d'elles; per això no vull ponderar-les. Vostè ha nascut ací, a aquesta gran urb; ha viscut rodejat d'aquesta horta rica i ha tingut sempre als ulls eixa blava veta de la mar. Jo vull que vostè conega el regne de València, que visite les argentades planúries del Maestrat, que s'abolisca al vore les augustes, severes moles altíssimes. Jo l'invito a l'esdevenidor malg per anar a visitar l'ermita de la Balma. Vostè que és arqueòleg m'ajudarà a mirar i a esquadriñar bé l'escultura de la Verge. Hi ha una llegenda molt bonica que...

Hem sorprés aquesta conversa nosaltres, que amb assíduitat assistim a la tertúlia dels divendres de casa de Morales. L'enamorat de les terres altes de Morella—un dels interlocutors—és un jove advocat castellonenc, culte, inflammat, somniador i líric. Qui pregunta a Joan—eixe és el nom de l'avocat castellonenc—és un canonge nascut a la ciutat de València, una mica historiador, però, més que res escorcollador d'arxius; que ha corregut món, però, que tot i estimant la seua terra, no ha conegut, ni coneix encara, el Regne de València. Al canonge li diuen Manuel Prats.

En Francesc Morales és un home amable, cordial. Ell congrega a casa seua, tots els divendres, als cultivadors de la intel·ligència: arqueòlegs, historiadors, periodistes, literats i poetes. Morales és una mica volterlà; amb la seua somriçeta, els ulls vius, la barbeta roja, ja mig argentada, amb tota la polidese de les seues maneres, ell desconfia, dubta sempre, no accepta mai de primer antuvi allò de que se li parla. Morales és un escèptic. Hom diu si ha portat una vida irregular; si fa pocs anys, molt pocs, encara la duia. Ara a Morales—així com al bon músic sempre li queda el compàs—passats els cinquanta anys, encara.... li queda el compàs.

Però és un historiador d'autoritat reconeguda per tots, un arqueòleg que fira molt prim, a qui se li consulta i demana parer. Ell ha invitat a les seues tertúlies a Joan, l'avocat castellonenc, a qui coneix des dels temps d'estudiant a la Universitat. Es trobaven tots els dies allà dalt a la biblioteca. Aleshores va nàixer una gran, sincera amistat. Morales admirava

l'entusiasme, l'ardor amb que Joan defensava les seues tesis; la clarietat amb que les plantejava i el vibrant sentiment amb que embolcallava tota l'argumentació seua. Joan estimava la manera freda, polida com li derrocava els seus castells basats una mica precipitadament; el volia per tot allò que de broma en broma anava ensenyant-li, per tot allò que poava en la seua gran cultura inexhaurible. No havia oït a ningú aquelles maravelloses síntesis d'història de València, ni podia sospitar—la primera vegada que en parlaren d'açò—que baix d'aquella glaça aparença hi gatifira un cor tan gran, amerat de la més noble ambició que hi puga haver: de l'amor a la terra on va nàixer.

¿Com havia de faltar Joan a la invitació del seu antic i volgut amic En Francesc Morales? Tots els divendres pujava al tren de les tres del vespre i a les cinc ja hi era a la tertúlia. La casa de Morales estava situada per la València antiga, per un d'aquells carrers dels voltants de la Catedral. Joan es transportava a èpoques endarrerides des de que pujava al tren fins que hi tornava a casa seua. Retornava a Castelló a les dotze de la nit.

* * *

El canonge mossèn Manuel Prats ve de la Catedral de dir missa. Mentrestant li preparen l'armorçat—mossèn Manuel en açò no és un bon canonge, no pren xocolata—llog la correspondència que acaba de rebre. Després té que anar a l'arxiu del Col·legi del Patriarca a continuar les seues escorcollades de protocols i notals.

Obrí una carta i se somrià. Llig i pensa que ja som a l'abril. Recorda la tertúlia de Morales, la conversa que tingueren allí i la invitació que acceptà. Torna a llegir la carta i repassa:

«Admirat canonge: Li quedo molt agraït a la seua gentilesa. Les notícies que em dona em venen a aclarir un període interessantíssim de la vida de Bernat Serra, el pintor que treballà a Tortosa, a Morella i sa comarca, a València i que tal volta tingué l'aprenentatge a Barcelona, al taller dels Serra. ¿Què serà parent, descendirà dels altres Serra, els famosos tres-

centistes barcelonins? ¡Qui sap! Voré amb açò d'enllestir tot el que sé d'aquell pintor i llançaré prompte al públic la monografia que preparo.

»Com me n'alegro de tots els seus atafegats quefers! ¡Que n'és de treballador vostè! Allò que més m'admira és la rara qualitat que té per multiplicar-se i per a fer sempre bona feina. ¡I com n'és de comunicatiu vostè! Raríssima qualitat entre els erudits. ¡Admirable cor el seu i quina consciència del que deu ésser el treball! Continuat... Poc a poc... Aixina nosaltres, les noves generacions, aprofitarem lo bé i empenedrem el camí allà on els mestres com vostè el deixaren. ¡Que n'és d'exemplar el seu mestatge! Jo, si vostè no ho prenguera a mal, m'atreviria a proclamar-lo mestre meu caríssim; seria per a mi una honor de la més alta estimació.

»Tinc alguns projectes que ja li contaré. Estic en comunicació amb el venerable Rubió i Lluch a qui he visitat en sa casa de Barcelona la setmana passada.

»Per açí poques novetats. La revista ja vorà seguir el ritme normal seu, però amb guanys de col·laboració estrangera; a més dels treballs en italià i francès sortirà aviat un treball en llengua de Camocans.

»¡Ah!, dins pocs dies li enviaré còpia de les inscripcions de dues làpides ibèriques trobades al despoblat d'Albat, L'afortunat e intel·ligent plstor Porcar ha trobat unes pintures en una de les coves de la Joquera del terme de Borriol. Representa una escena de caça interpretada amb un gran sentit naturalista.

»És de doldre la manera com es perd tot el tresor del passat. A Borriol, a Sant Motcu, a Coves i a Villahermosa es llancen a perdre els peïrons; aiximateix a molts altres pobles que no recordo ara. En les ermites es malmeten els retaules; a l'església de Salvassòria es perdrà per complet el retaule de Sant Jordi. A les esglésies... bé, no vull continuar per aquest camí perquè ja sé estem d'acord i perquè me'n he anat per les rames en aquesta carreta, que ja sembla un missal per lo llarg. I torne al soie.

»Li escrib per vore si té formalitat i manté la seua paraula de canonge. Estem al mes d'abril. ¿Què parlarem a la tertúlia de casa Morales? Aquesta època de les darrerries d'abril o de primers de maig és la millor. No hi ha temps com el d'ara per

la projectada excursió. No fa ni fred ni calor. I si fa fred, més val fred que calor per a caminar per aquelles mustanyes. No cavile gens ni miqueta. Ja sap que de les mantes m'encarregue jo. Li taparé fins la coroneta.

»Diga'm quin dia podrà vindre per a arreglar jo els meus assumptes professionals. Així prepararia l'auto i sortiríem d'aquí al tren de l'alba. Caldria me ho digaero uns dies abans per escriure-li al Rector de Sant Mateu convidant-lo a pendre part en l'excursió. Seria una delícia més la companyia d'aquest savi capellà. Seguirem l'itinerari per Coves d'Avinromá, Sant Mateu — on coneixerà i arplegarem a l'erudit arxiprest — a eixir a la Serafina, per a enllaçar amb la carretera de Morella. Sojornarem allí i al dia següent seguirem a la Balma.

»Tot i callestiu aquest itinerari se subjectarà a allò que vulga. És vostè qui pot introduir les modificacions que li semblen de més profit. El Rector de Sant Mateu — si ens acompanya — i jo, anem per ensenyar-li aquestes nobles terres tan plenes de romanalles del passat i on encara es parla la nostra llengua sense contaminació alguna. Crec ha de quedar sorprès del seu paisatge i del terreny esperit dels seus habitants. Aquestes terres del nord, des del segle XIII, tingueren lligama forta amb Catalunya. La comunicació fon més constant amb les terres Cènia enllà que amb València i Aragó. No vol dir açò que els artistes indígenes amb el seu nomadisme no treballaren a València. Allí obriren llurs obradors i els sovintejaren els encàrrecs. Bona prova d'això és la nota de B. Serra que m'ha enviat.

»Crec que gaudirà moltíssim. ¿Accepta o no accepta? Ho sentiria per vostè primer, però també per mi; tinc ganes de deixar-me uns dies el paper segellat, el Codí Civil i tots els paperots.

Anime's i conteste. Perdone la llargària de la carta. No oblide que hi tinc que ordenar lo del meu despatx i que aviaer al Rector de Sant Mateu.

»El saluda amb tot afecte i li besa la mà el seu admirador i amic

JOAN».

* * *

Eren les nou del matí quan aplegaren al centre de la porxada plaça de l'Àngel de Sant Mateu. Tot el pla, des de molt abans de passar Salsadella, atraïa les mirades del canonge. Les llüentes oliveres amb la seua pluja d'argent donaven més austeritat al paisatge. Per damunt de la grisor dels arbres mil·lenaris de retorçudes soques, reexia l'or vell de les pedres venerades de l'església i del campanar, groixut i gentil alhora.

—Sant Mateu sé molt de caràcter. Es copsa un aire senyori-vol i elegant — digué el canonge.

—Els cavallers monestrians l'emmotllaren, li donaren ànima al convertir la vila en capítol de la batllia de Cervera — contestà el Retor de Sant Mateu, a qui poc abans acabava de conèixer.

—I aquests carrers amb noms tan evocadors com els de València, Morella, Barcelona i Tortosa assenyalen la seua importància mercantil i quan intens era l'intercanvi llur — interrompí Joan—. Els noms d'aquelles ciutats, i les ciutats mateixes, eren familiars als artífexs sanmatevans. Tenia la vila aleshores lligams íntims amb totes eixes populoses ciutats i vil·les i amb altres de la Toscana, ¿no és així retor?

—Les llanes dels bestiaris de Sant Mateu eren cercades amb llur nom de procedència al Garbo florentí, als magatzems de Calimala. La casa Datini tenia el seus representants a Sant Mateu, a Salsadella i a Morella. Joan Vidal ho era a Sant Mateu.

Amb la mirada viva, tranquil en aparença, però amb paraula vibrant i justa descobrí el Retor de Sant Mateu tota la vida florentina de la capitalitat del Maestrat a la catorzena centúria. A la sacristia li escoltaren una lliçó sobre pintura migeval, al bell mig d'aquelles taules que a banda i banda encara s'hi conserven.

El canonge fríu d'oír a aquell capellà menut, de pel blanc que tan bé sabia fer revivre les coses passades. A Joan li brotava el goig de vore com gaudien tots, car el mateix retor s'ubriagava rememorant la història del seu poble benamat.

Camí de l'abadia, després d'haver contemplat la façana pla-teresa de la casa de Vil·lores, sentiren una veu prima, però plena, que sortia d'una casa propera cantant la cançó

*Les senyores xertolines
Vergonya se'n poden dà
Perquè tenen un'angorfa
En conte de campanà.*

Els tres se pararen aletats; la jove al vore que la escolaven no va voler continuar amb els seus cànctics saborosos. El canonge els demanava al retor i a Joan la raó del parlar apitxat de València i de la rica i vària fonètica, del lèxic abundant del Maestrat.

I amb aquesta conversa empresgueren el camí de la Serafina sense adonar-se'n de la gentil Torre dels Moragues que relloenteja l'or de les seues pedres en mig de la planúria empolsimada de l'argent de les centenàries oliveres, allí a l'esquerra de la carretera. Tampoc pararen esment al travessar l'ampla Rambla, ni veren l'hostal, a la vora de la carretera de Morella, des d'on orranca el camí que du a Xert.

Joan, mentrestant contemplava la mola de Xert i el Turmell, dia al canonge i al retor.

—L'aspror d'aquestes alterades terres ha fet possible la persistència de sota una vida endarrerida...

I l'auto es tragava els kilòmetres de la carretera mentrestant trepidava el motor i els tres excursionistes racaven com a verderaols.

* * *

Comencen les ondulacions suaus, atractívoles, que puguen poc a poc, sense alenar, sense fatigar-se i acaben en les replaques dels cims de les muntanyes. Els vessants eslan pelats i no mostren més que la verdor vellutada de les botxes, de les matisses de té, les vermelles tulipes dels brucs, els poms morats del romaní, les gemes de l'espígol que a l'esclatar el violat de les seues campanes embaumaran moles i llurons. Çà i enllà caserius, grupets de masades que se situen a algun racer o desalien els vents allí dalt d'un tossal.

Hem deixat a la dreta la Venta de l'Aire; de l'esquerra de la carretera i després d'una revolta surt el camí que va a Calí. Més avant s'albiren des d'una llometa uns finestrals gòtics i un portal barroc.

La verdor dels pampolosos arbres descobreix aigua propera. Allí mateix una font. Al costat el casalic de l'antic hostal i de l'ermita de la Mare de Déu de Vallivana, la patrona de Morella.

Joan tira d'aparell fotogràfic, que sense plegar portava encara des de Sant Mateu, i el canonge i el retor es liquen dins l'església.

Poc després corrien amunt, entre mig del bosc d'alzines, zigzaguejant voltes i revoltes de l'empisada carretera. Deixen darrere les arcades senyorívols que copsen una atractivola gràcia entre l'aspror del boscatge de carrasques. Pugen i baixen homes i turons.

—¡Oh, és fantàstic açò!

—¡Que situació més privilegiada!

—¡I quin color més daurat el de les pedres del cinturó de la muralla!

—¿És allò l'església major?

—No vos ho puc dir des d'ací. Més prop ho voreu millor.

Han passat l'Hostal Nou i en un bufit són quasi dins de Morella. Ara passen pel portal de Sant Mateu.

—Cal que anem a dinar i després se'n anirem cap a la Balma. He de dir-los que jo sode perdut al em llanço al carrer. No ens deixaran de la mà. La mitat dels morellans me ne són creditors de favors que els he fet com àrbitre, com a conseller, defensant-los com advocat. A més el Retor de Sant Mateu fa tres anys que hi regentava aquesta Arxiprestol. Li dic canonge que de massa bé que ens acolliran no ens deixaran vare res.

—Sí, sí, té raó Joan—digué el Retor de Sant Mateu—. Però, mentretant ens preparem el dinar podem vore l'Arxiprestol, el Convent de Sant Francesc i el Castell. Els tres edificis ens venen seguits; d'ací podem sortir sense por a que ens vela ningú; així ens lliurarem d'atencions que ara ens fastidiarien.

—¡Mire canonge, asome's ací i vorà l'església! ¡Ja veu si n'estem propet!—parlava Joan al canonge des del balcó de la fonda.

—Deprés al retorn amb més calma ho vorem tot bé. Visitarem a l'actual arxiprest, company meu d'estudis. Joan, que és amic del batlle, el presentarà per a que ens facilite la visita a la casa de la Vila. Admirarà també el Ribalta de l'església de Sant Joan, així com les dues taules de Reixach que abans li foren atribuïdes a Jacomart.

Ho veren i ho escorcollaren tot; la severa església i els seus tresors; el claustre, l'entelinat i l'absis de l'església de Sant Francesc; el gegantí castell que es dreça damunt del rocam encinglerat des d'on s'albiren els pobles de la rodalia i la tanca de muntanyes que amb la rossor dels seus conreus i el gris blau de les roques dels cims venen a confondre's amb el blau del cel. Un polsim d'or ho enlluernava tot i emboïrava els perfils de la Canada d'Ares, de Palomita, del Turmell, de la mola de Xert, de Sant Martí, de la mola de la Garumba, de Morella la Vella i dels altres plass grandíssims dels cims de les muntanyes. S'afamava l'ambient a l'hora del migdia; el sol badava les penyes, daurova els patinats carreus, retostinava la terra dels camins migevals i mustigava les herbes montesques alhora que encenia en flama l'esperit dels tres excursionistes que, fells d'entusiasme, miraven, remiraven i tornaven a mirar aquell paisatge milenari.

Després d'haver dinat, ja prop de les quatre, ixqueren de Morella, camí de l'ermita de la Balma. L'encant de les centenàries muralles i dels monumentals portals de Morella mantenien la conversa dels excursionistes. Arribaren a la forca on conflüixen els rius que formen el Berganyes. Aquella niuada de cases arracacrades a baix de la mola de Garumba, al capdamunt d'una lloreta suau, ondulada graciosament i guarnida de la verdor dels arbres que creixen a la riba del Caldés, és el Forcall.

—¿Quina ermita és aquella que hi ha en la lloreta baix de tot així rocam altíssim?

—És l'ermita de la Mare de Déu de la Consolació, la patrona dels forcellons. El rocam així és la mola de Garumba. Allà dalt s'hi troba ceràmica ibèrica. Al vessant d'aquí està la font que en diuen del *Xorradó*.

—¡Mire, mire! Sembla una catedral de pedra aquesta mola de Morella la Vella. ¡Quan haguera fruit Gaudí l'arquitecte amarat de franciscanisme!

—¿És Villoreu aquest poblet de l'esquerra?

—Sí, nul·liol del marquesat de la família Salvador i abans senyoriat creu que pel monestir de monges sanjoanistes de Sixena.

—Eixa casa és un molí, ¿no?

—Eixe molí de vora riu era antigament de la família Ram.

Els Ram de Morella procedien dels Ram d'Alcanyís, on neixqué el famós cardenal Domenec Ram i Lanaja.

—¿I què em diuen de les cultivades terres de les vores del riu? ¿Que se són bonics i gentils aquests àlbers punxaguts, trèmuls al vent, que sembla pugen al cel en aquest colze que fa el riu! ¿I aquell àlber és poc preciós! Té una grogor d'onça d'or, d'aquelles que es guardaven als calaixos secrets de l'arquimesa.

—El poblet que ara es veu és Oriells; als margens dels seus conreus es crieu les pomeres del fruit mengívool i aromàtic.

—Després vindrà Palanques i un poc més enllà Zorita.

—¿Dia vostè que Ramon de Brusca fou senyor d'Oriells?

—Sí, i ell va pagar el retaule de la capella de Sant Jordi.

—¿Però es conserva encara?

—No hi resta res de pintura quatrecentista...

—¿Mire, ja han passat Palanques! Ara el vorà, darrere d'aquell fossalet!

—El segle d'últim va acabar de destruir molts del restes gòtics d'aquestes contrades. Aquella severitat no anava bé amb la moda imperant. Si es fixa vorà com els cloquers de tots aquests poblets, són construcció d'eixa època i d'influència aragonesa. ¿Ha recorregut vostè els pobles del Guadalope? ¿No recordo els de l'Eglesola, Cantavella, Mosqueroia, Linares de Mora i de tants altres pobles?... ¿Mire, mire ara el campaner de Zorita!...

¡Atura't, atura't!—va menar-li al chauffer—. Baixarem ací, vorem el pebró aquest i entrarem al poble. L'auto que vinga a esperar-nos allà baix, a la fonieta; allí on arranca el pont nou —digué Joan.

—Bé, aixina entrarem a Zorita i saludarem al rector, que encara és el mateix que hi havia quan jo regentava l'Arxiprestal de Morella.

—¿Queda documentació als arxius?

—Res, canonge. Almenys a la Parròquia no vaig poder veure res. No sé el què hi haurà a l'arxiu municipal. No resten romanelles del passat. De l'església primitiva no hi ha ni rastre. Allà al darrere, al fossar vell, hi havia una porta de fusteria mudèixar.

—¿Que costeruts són aquests carrers, però, que ben empe-

drats! Són de bell art els dibuixos que formen aquestes selles del riu, ¿no?

—El paviment de la sala de dalt de la casa gòtica del Consell de Cast és aixís.

—¿Què em dirà? Hem de vore'l al retorn.

—On hi ha un art veritable és als bells carrers que trepitgem. Aturen-se i contempen la bella perspectiva d'aquell colze de carrer amb les balconades de fusta tornejada i el blau i blanc de les façanes, aixoplugat tot pels grans rafes de tradició aragonesa—digué Joan ja mig entusiasmat.

—¿Açò serà la plaça major? Veig una rajoleta allà i l'escut de Zorita ací a la façana.

—Està desfigurada però es veu, que tot i ésser edificada amb posterioritat, és gotitzant. En les cases d'aquesta plaça hi ha un aire migeval. El carrer estret aquest és molt típic. Eixe arc de mig punt de la casa d'enfront, la granada, l'angorfa, els finestrals, tot, és d'una bella perspectiva copada en un retaule del XVe.

—Per aquest carrer amunt eixirem a la plaça de l'església.

—¿Per ací, veritat?

—Sí, per ací amunt és por on puja la processó la nit de la Mare de Déu de la Balma. Es de vore la Humidària multicolor, l'aldarull de la gent i d'oír la melodia de les danses.

—No és ací en la plaça, davant l'església on un pastor declama una loa a la Verge?

—Sí, una ací i altre a l'entrada del poble. Ultra això hi ha una imprecació del dimoni a la Verge, en l'ermita el dia de la festa, que després és vençut per l'àngel.

—¿Podria ésser açò una reminiscència d'alguna representació teatral? ¿Tal volta fóra algun aut sacramental?

—¿Qui sap! Ultra totes les loes d'ací i de la Balma, ne reciten també al Forcall, a Morella i a altres pobles de la rodalia. Jo més creuria que totes aquestes salutacions no es poden dur més enllà del segle d'història. Totes les loes que jo conec són en castellà i totes tenen l'èmfasi i l'enfatic allisonant del huitcentà!...

—¿Ja ens ha vist un capellà! Ve o saludar-nos.

—¿És el rector de Zorita?

D'una casa frontera a l'església ha eixit un capellà que

s'atansa els tres forasters. Els ha rebut amb efusió; no vol que se'n vagen aquell mateix vespre a l'ermita. Ara es fiquen tots dins l'església. Poc després entren a la casa abadia. Tor-na a demanar-los que sejoimen a casa seua aquella nit; en-viarien un home a dir-li a l'ermità que no els esperara; la nit era mossa crua; feia fred i el temps amenaçava arabogues. I per aquest temps—día—les arabogues arrematen en tempesta.

Ni l'amabilitat ni els raonaments del rector de Zorita po-gueren lórcer el pla dels excursionistes, i després de les sa-lutacions de despedida sortiren cap a la Balma.

* * *

Entorn d'una taula quadrada, coberta de blanquíssima tova-llola estan el canonge, el Rector de Sant Mateu i Joan. Ix el fum confortador de les viandes de dins d'uns plats d'obra blanca. S'alça magnífic al centre un púixer de ceràmica terolana arru-bllit d'aigua de la font que raja com el cristall allí prop de l'er-mita. Els troncs de carrasca s'encenen amb vivíssimes rojors en la llar mascarada. Les flames acaronen amoroses les paies d'uns ferros triangulars que sostenen en l'alce una paella de llarg mànec d'on ix una oloreta abel·lidora a sofregit. L'ermitàna menja amb una paleta de ferro les queradilles i les llonganisses que allí barrejades es frigen a poc a poc. Un gat segre tot acurracat, mig se crema els bigots damunt del foc. Al costat un gos èfic, camillarg, badalla i mira la paella que farumeja tan bona olor. La filla major dels ermitans va d'ací cap allà. Son pare contesta a ellò que li pregunten.

A fara és nit fosca com una gota de llop. Les arabogues que començaren a l'eixir de Zorita s'han tornat pluja forta, ra-massades violentes que la solitud del camp i el vent fort les fan augmentar encara. Pels badalls de les finestres entra el fred i la llum enlluernadora dels relamps; els trons retrunyen allà lluny. El remorcig de l'arbrada se sent allò baix al riu. La pluja cau a cànters...

—Digaes Damià, ¿què no fa bona dia?

—Sí senyor, sí—contestà l'ermità al Rector de Sant Mateu—. Açó són pluges de maig. Ramassades pròpies d'aquest temps. Demà res, si Déu vol. Rentarà els arbres ben nets i els deixarà ben verds per a entrar a l'estiu.

—¿Aixina és que tu creus que no tindrem que escapar-nos ocí dos o tres dies?

—Si Déu vol i la Mare de Déu de la Balma no senyor, no. Vostè ja ho sap, de quan estava a Morella. A més, com l'ermita està en aquest racó, cara al migdia, ací no se sent mai el fred de Morella, ni en els dies més crus de l'hivern...

—Escolta Damià, ¿què ens dics tu abans, allí dins de l'ermita? ¿Per què dics tu al senyor canonge que es tornaria cego al despullar la Verge?

—Mire senyor, vorà, jo fa cinquanta anys que estic a l'ermita. He naixcut ací. Mon pare ja era ermità també. I el pare de mon pare diuen que també va ésser-ho. Des de menut li oía dir a mon pare que fea molts anys, molts, que es va cremar l'ermita. Se va encendre tota en flama; es cremà l'altar de la Magdalena; es sofrimà l'esglesia i no es cremà tota sencera perquè la pedra no s'encèn com la fusta. De l'altar de la Mare de Déu de la Balma no arreplegaren més que un mantonet de cendra. La reixa de ferro es va fondre com la cera de les promeses en aquella brasilada; el foc no va deixar cap quadret pintat dels que ofrenen els agrals pelegrins. No es salvà més que la Mare de Déu, que tota mascarada se la trobaren damunt d'aquella horrible brasilada. Ja veu, això és un milacre senyor reitor, és un gran milacre, perquè la Mare de Déu de la Balma és de fusta i si no haguera fet un milacre la mateixa Verge, eixa Mare de Déu n'haguera cremat com l'altar, la trona i totes les demés fustes dels altres altars...

—¿Però tu no saps que la Mare de Déu ha fet molts milacres? Pareix que no, però, ¿no recordes els milacres que fa tots els anys els dies de la festa? ¿Tu no veus la gent que ve en peregrinació devota des de les terres més llunyanes i els anyals romatges dels pobles de la rodalia? Ja sabem lo miraculosa que és la Verge, però, ¿què té que vore açò amb allò que li advertires al senyor canonge?

—¿Ara vorà, si té que vore! ja ho crec, puix, ja ho crec, amuntó té que vore, sí senyor! Contava mon pare que tots els devots buidaren la bossa per començar a fer-li un nou altar. Arreglaren la balma i la ompliren altra vegada de promeses els pelegrins. L'esglesia no la feren nova perquè és de roca viva; són les mateixes parets de quan a l'aparició, però, si es fixen les voran encara socarrades, plenes de mascaretes del dia del

foc aquell. Diuen, me contava mon pare, i així ho conté jo als meus fills, que la Mare de Déu va dir aquell dia als que la rodejaven que unes flames ardentes, unes llengües de foc que no es veuen, deixarien cego a tot aquell que s'acostara massa prop a veure-la, i per això, senyor retor, però això és per lo que li he advertit al senyor canonge que no s'arrimara massa ni pretenguera despullar-la, perquè no volia que es tornara cego.

Una curiosa mirada es trameié d'uns als altres i els tres es quedaren admirats de la relació de l'ermità. El canonge tot i recordant la mateixa llegenda que li havia contat Joan en la tertúlia de Morales estava impresionat. ¡Que santa és la innocència i quan esvejava ell la fe senzilla i generosa!, pensava mentalment. Poc abans, quan allà dins l'ermita la mirada inquiridora d'arqueòlegs els dula a escorcollar l'escultura centenària, els ulls ansiosos, el plí bategant d'aquell ermità alçava una altíssima muralla al reasonar unes peroules dins aquella balma mil·lenària. Era la veu dels segles, la fe humil i senzilla que per humil és més respectable i per senzilla és més generosa.

S'arrematava el sopar. Uns plats de codonyat, una escudella amb mel, talladetes en arrop i un plat ple de nous i figues seques els havien tret per a darreries.

L'oratge era roïn. El vent galzejava les ventalles dels finestrots; forrellats i baldes no eren prou per immobilitzar-les i acabar el bamboleig. Badalls i corques rellentejaven la viva flum dels rellampecs. Una remor de trons redolava d'allà lluny. Les gotes eren grosses i caïen amb força sobre l'arbreda, les teulades dels casalicis i damunt les violades pedres de la tossa de la Balma. Ametllers i savines, lledoners i pins rebien xorrosos les assolades de la pluja i tremolaven de por; els seus gemecs es confonien amb els xiulits del vent, amb el remoreig dels canyars del riu, amb les sigües que refregaven els vessants i xorraven pels barranquissos cap avall. El riu hauria eixit gros i aniria ple, de gom a gom. La remor oïda abans seria del cap del riu que portaria a burribarra tot el que hauria trobat al davant.

Eren les dotze de la nit i encara no dormien ni el canonge, ni el retor, ni Joan. Uns s'oïen a altres, se parlaven d'una a l'altra alcova de l'habitació del govern. Era la millor cel·la de totes; les altres eren fosques i no tenien altra llum que la de

la porta que donava a la sala gran, on estaven les finestres, cara a la fondària del riu, fronteres al collet de la Salve.

Pensaven els tres excursionistes que se quedarien sense vore al Pare Sant després de trobar-se dins de la mateixa Roma. ¿Els perquè hi estaven a la Balma? De dia no podrien vore l'escultura. ¿I se'n aniria de Termila sense escorcollar la devotíssima imatge? No, açò no podia ésser. ¡Són terribles els arqueòlegs! Però de dia ¿com? ¿quan? ¿a quin hora? ¡Déu els lliure de rompre la bona fe de l'ermità! Aquella nit tan roïna els podria afavorir. Els trons i rellamps, i el roïdo del vent i de l'aigua al tremolar tot el casalici no els descobriria camí de l'esglesia.

I tot convingut es llevaren, es mig vestiren i es tapussaren amb les mantes. Els dos preveres anaven sense les sotanes. Balsaren l'escala de la sala, caminaren un poc, travessaren una porta i pel passadís de rocam, tota tapada, mig acurrucats i seguint la barana de mampost, aplegaren a la porta de la balma.

Les afuades i grogues flametes de dos ciris de cera vermella es consumien davant d'una reixa. Tot el demés era fosc, ple de tenebres. Ramassades de pluja s'oïen allà fora. De quan en quan les fosforescències argentades dels rellamps il·luminaven les tenebres d'aquella misteriosa cova. L'aigua es fica pels clavills de la roca i dona fresca brillantor al negre trespol de la balma. De quan en quan, amb rítmic pausat, se despenja una gota de la negra bòveda i cau lenta i esclatant damunt del paviment de rocam, incommovible com la fe de l'ermità i safat per milers i milers de devots de les més diverses contrades, a través de les centúries.

La fantasia de Joan, hiperexcitada en aquells moments, veu en els bancs enringlerats a un costat o espiritats devalguts, a cixuts sarmentosos que venen a pregar a la miraculosa Verge els lliure de tots els alïacs; a dones semes que imploren lliure dels malignes a les seues filles, a les seues germanes, a les seues nebodes, els seus parents. Els rellamps li donen una grogor d'ivori a la trona que hi està front a l'altar de la Verge i on la hiperestesiada imaginació de Joan veu una llússor fel·lina, els ulls del dimoni que dins d'aquella gàbia s'estussola al trobar-se empresonat.

S'atansen el canonge, el retor i Joan a la reixa; van mig

emborrussats amb les mantes. Cerquen la porteta de la cova petita que fa de sacristia. S'han ficat dins i tornen a eixir a l'església, dins del recinte que tanca la reixa, per la porta del costat de l'altar. Ara ja no porten les mantes al coll; les han deixat dins, en la petita sacristia. Per ésser més llauger salta amb agilitat Joan damunt de la taula de l'altar. Dret a un costat cura de no posar el peu damunt de l'ara. Sent l'emoció de l'inconegut. El canonge i el Retor de Sant Mateu estan baix, recolzats damunt l'altar; respiren fatigosament; s'ouen els batecs de llurs cors; el ritme és una mica accelerat. Un i altre tremolen aengles ciris a les mans, els braços alçats, que il·luminen la capella. Joan li lleva una capa brodada a la Verge; una altra al jesuset. Segueix despullant-la.

No minva gens la pluja; augmenta el vent; esgarrifen els trons; enluernan els rellampecs als tres erudits arqueòlegs. Aquella Verge portava més vestits que fulles té una col. Joan, a poc, li despassa gipons, li deslliga sinagües rondoca i blanques gonelles.

El canonge i el retor, adaslerats, creuen que alhora que li llevarà la darrera peça sortirà una bella escultura gòtica; tal volta una verge romànica, la única que es coneixeria a tota la contrada. Tots ulls, atents, miren a través de la roba postissa i la veuen asseguda en alt setial, amb l'infant Jesús dret als genolls, hieràtica, inexpressiva, d'ulls ben oberts i amb els peus paxaguts. ¡Ah! ¿i aquella cara? Aquella cara, aquell cap, no és un cap d'escultura romànica. Si no és d'època tan endarrerida potser siga una imatge de la catorzena centúria. Sí, sí, serà una Madona amb el gest i les línies elegants del gòtic. Sí, per això, vestida i tot, s'endevina l'infant Jesús a l'alçada del muscle. No hi cap dubte.

Joan que despulla la devota imatge no hi pensa el mateix que els dos altres erudits. Ni uns ni l'altre han parlat gens. El misteri de la balma, l'hora, i la seua afanyosa curiositat els deixà muts. Esperonats per la troballa d'un antic i alhora rar exemplar d'escultura, no volien malbaratar el temps en el diàleg. Ultra que la nit era roïn i podia despertar-se l'ermità. ¡Quina responsabilitat si trencaven la innocència d'aquella gent tan bona i tant senzilla!

Es torbava Joan en el seu monòleg mental. Jo, pensava, no toco ací forma alguna. De cap a peus i de peus a cap no trobo

més que plans i arestes, però, arestes irregulars. No té peus, ¿La serrarien per encabir-la dins del nínxol de l'altre al segle XVIII? ¿Com no es toquen plecs de túnica ni de mantell? Adhuc el cap em sembla articulad amb l'escultura; no és tota d'una peça. ¿Què no serà el cap primitiu? Es veu que no té cap corpulència la imatge, ¡i què llisor, Déu meu!

La imatge s'ha quedat nua; no té forma alguna; no és una escultura. Caiguda la darrera randada vestimenta va aparèixer els ulls encuriosits dels tres arqueòlegs un tros de fusia de pl. dret, mascarad, ennegrit pels anys, mig carbonitzat, socarrat a les puntes, que sostenia un cap. Sí, el cap de la Verge que aguaitava per damunt de les brodades capes...

D'un repent s'il·luminaren les tenebres de la cova; la llum del llamp els deixà orbes; l'enlluernament no els deixava veure res. Un esgarrifador tro, sec, esgarrat, va tremolar el sostre i el paviment de l'església, el rocam de la cova tota. Una farum o sofre s'olorava per dins de la balma milenària. Se sentia encara un redolar de trossos damunt de l'església. Trepidaven els bancs i els aliars. Adhuc la trona tremolà; se somogué així-mateix com si el dimoni empresonat, trencades les banyes a bases contra el barrons de la trona, volguera cixir-se'n de la gàbia, escapar-se i fugir de la sagrada cova.

La pluja còta a canters. Pujava a dalt le remor de l'aigua del riu que ho obatollava tot. Els arbres eren somoguts pel vent. S'allunyen els trossos, però l'aigua cau a ramassades.

Els tres arqueòlegs esparverats, amb la curiositat satisfeta, però, mig desencantats, passen pel passadís de rocam tapats amb les mantes. Se'n van a dormir; són les quatre de la matinalada. Encara era fosc com una goia de llup...

* * *

Ha passat temps, no molts anys, uns quants. El canonge ha publicat un volum sobre l'escultura en terres de València. El llibre comença ha ésser lloat per la crítica i els erudits.

Joan ha cercat el volum, que acabava de rebre, pel muntó de llibres apilats damunt la taula. L'ha encetat i ha mirat l'índex; després ha llegit una mica. S'ha detingut al capítol que parla de la Mare de Déu de la Balma; l'ha llegit amb algunes detenció. Deixa el llibre, egarra la ploma i sobre la blancor del paper escriu:

«Admirat mestre i caríssim canonge: ¡Magnífic llibre! L'heu sòc agreïdíssim de la tramesa i de l'autograf carinyosíssim. Realment no mereix tanta cosa. No he llegit més que el capítol de la Verge de la Balma. Li promet una propera i detinguda lectura. És vostè tot un arqueòleg i un artista de cor. ¡Memorable excursió! ¡Bé, canonge, molt bé!

«Admirable el raonament. Conforme en que en aquell incendi del segle XVIII^è es degué cremar la imatge antiga. Aleshores naixeria la llegenda. *Si non e vero e...*

Aquest llibre me'l deurà la història valenciana a mi. Ne sòc el culpable de l'excursió. ¡Recorda el llamp aquell que caigué en la mateixa tassa de la Balma la nit aquella? ¡Ens deixà orbs, enlluernats! ¡Encara sento la olor a sofre! ¡I quan tremolàvem tots de fred i... de por? ¡Pobre Retor de Sant Mateu! ¡Quina pèrdua per a la història i per a nosaltres! Des del cel se sentirà goig ara, al publicar-se el llibre de vostè.

«Ja li donaré el meu parer quan el tinga tot llegit. Ara no he volgut més que recordar-li els dies passats a la Balma.

«Li besa la mà el seu afm.

JOAN.»

Al dia següent aplegà el canonge a casa; venia de dir missa a la Catedral. Mentrestant li preparen l'armorçar—mossèn Manuel en açò no és bon canonge, no pren mai xocolata—lig la correspondència que acaba de rebre. Hi ha una carta que l'ompli de goig primer i el posa trist després.

Els ulls del bondadós i savi canonge relluentegen com el vidre i els seus llavis resen un pater per l'ànima del seu company de la Balma, del savi Retor de Sant Mateu.

ANGEL SÁNCHEZ GOZALBO

